

ابوالقاسم رادفر*

خاقانی و هند

حسان العجم افضل الدین بدیل بن علی خاقانی، ملقب به حقایقی شروانی (م: ۵۹۵ق) یکی از بزرگترین سخنوران شعر فارسی است؛ شاعری که در سرودن انواع شعر به ویژه در قصیده سرایی، در طول تاریخ ادبیات فارسی، برجستگی و بلندمرتبیگی خاصی دارد. مضامین نو، ترکیبات ناب و تازه، گستره معلومات علمی در زمینه های گوناگون همراه با باریکی اندیشه و وسعت دامنه تخیل و ظرافت های شاعرانه دیگر، به ویژه توصیف های استادانه و دقیق، شعر او را نسبت به اکثر شاعران فارسی گوی، تشخیص و برتری داده است. علو اندیشه، وسعت تخیل و تصویر آفرینی های اعجاب انگیزش نه تنها شهرت و محبوبیت او را در ایران و کشورهای همجوار به ویژه آذربایجان موجب شده است، بلکه دامنه نفوذش مرزهای جغرافیایی را درنوردیده و آوازه اش تا دوردست ترین

* عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم انسانی

آفاق شرق و غرب طنین انداخته و زندگانی، آثار و افکار او مورد نقد و بررسی پژوهشگران و خاورشناسان بزرگی چون یان ریپکا قرار گرفته است. البته قصد ما در این نوشته فعلاً بحث درباره این موضوع نیست؛ زیرا پرداختن بدان مقالتهی جامع و دقیق را اقتضا می‌کند، بلکه در اینجا سخن از آثار و کارهایی است که در شبه قاره هند و پاکستان درباره این شاعر بلندآوازه و به تعبیر استاد زرین کوب: «درودگر سروان» انجام گرفته است؛ آن هم بررسی اجمالی و کوتاهی که تنها مدخلی برای ورود به این حوزه محسوب می‌شود؛ زیرا نشان دادن سهم خاقانی و تأثیر آثار او به ویژه قصایدش در گستره جغرافیایی شبه قاره با نوشتن یک مقاله کوتاه، امکان پذیر نیست. شاعری که فقط می‌توان درباره نسخه‌های خطی و شروح آثارش رساله‌ای نسبتاً مفصل ترتیب داد. ما هم در اینجا سخن خود را با معرفی اجمالی نسخه‌های خطی دیوان خاقانی و مثنوی تحفه‌العراقین او شروع می‌کنیم و سپس به مبحث دیگری می‌پردازیم:

در کتابخانه‌های متعدد هند و پاکستان و بنگلادش حجم معتناهی از دست‌نوشته‌ها درباره شاعران پارسی‌گوی از جمله خاقانی وجود دارد که متأسفانه فهرس تمام آنها فراهم نشده و همین قدر می‌توان گفت که در پاکستان است. البته این مشکل، تا حدود زیادی به همت استاد احمد منزوی، برطرف شده که اطلاعات عمده ما راجع به نسخ خطی، فهرستهای مختلف ایشان است. در مورد نسخه‌های چاپی نیز مرهون تألیف ارزشمند مرحوم خانباا مشاربه نام فهرست کتاب‌های چاپی فارسی هستیم. در اینجا به جهت محدودیت حجم مقاله به عنوان مثنوی از خروار به معرفی نسخه‌های خطی دیوان خاقانی در کتابخانه‌های پاکستان می‌پردازیم:

- ۱- سده ۹ هـ اسلام آباد، گنج بخش، نستعلیق، ش ۱۰۸۷ قصاید، انجام افتاده، ۱۶۲ ص.
- ۲- _____ جهلم، نستعلیق خوش، آغاز افتاده، ۱۴۸ ص.
- ۳- ۹۶۳ هـ کراچی، موزه ملی، نستعلیق، قصاید، غزلیات، و رباعیات، ۷۸۶ ص.
- ۴- سده ۱۰ هـ کراچی، موزه ملی، نستعلیق خوش، قصاید، غزلیات و رباعیات، ۶۵۲ ص.
- ۵- _____ اسلام آباد، گنج بخش، نستعلیق خوش، انجام افتاده، قصاید، غزلیات، ۶۳۶ ص.
- ۶- سده ۱۰-۱۱ هـ اسلام آباد، گنج بخش، ش ۱۰۲۸، نستعلیق پخته، قصاید، ۵۴۸ ص.
- ۷- ذیقعدہ ۱۰۱۱ هـ لاهور، کتابخانه دانشکده مسیحی فورمین، نستعلیق، آغاز افتاده، ۳۹۶ برگ ۱۷ سطری.
- ۸- ۲۰ ذیقعدہ ۱۳۰۱ هـ لاهور، اردوبازار، کتابخانه رشیدیہ، نستعلیق شکسته آمیز، محشی، کامل.
- ۹- ۱۴ ذی الحجہ ۱۰۳۳ هـ لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۳۴۷۹، نستعلیق، قصاید، ترکیب بند، ترجیع بند، رباعی.
- ۱۰- ۲۲ صفر ۱۰۷۷ هـ کراچی، استاد پیر حسام الدین راشدی، نستعلیق پخته، انجام افتاده، قصاید، غزلیات، ترجیع بند و رباعی به ترتیب الفبایی، ۹۴۹ صفحه ۱۵ سطری.
- ۱۱- ۲۵ رمضان ۱۰۹۶ هـ لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۱۵۲۲، نستعلیق، ۲۷۱ برگ.
- ۱۲- سده ۱۱ هـ. اتک، مکهد، مولانا محمدعلی، نستعلیق، غزلها ترتیب الفبایی

ندارند، ۶۷۰ ص.

- ۱۳- _____ لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۳۵۵۲، نستعلیق، آغاز افتاده.
- ۱۴- _____ بهاولپور، رحمت بک کمینی، نستعلیق پخته، قصیده، ۲۶۲ ص.
- ۱۵- _____ لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۲۰۰، نستعلیق، قصاید، ترجیع بند،
غزل و رباعی ۳۶۱ برگ.
- ۱۶- _____ لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۲۰۶۱، نستعلیق، دارای قصیده،
مرثیه و قطعه، ۲۴۴ ص.
- ۱۷- _____ لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۱۷۱۱، نستعلیق، ۷۲ ص.
- ۱۸- _____ لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۳۵۵۲، نستعلیق، ۳۵۷ برگ.
- ۱۹- _____ اسلام آباد، گنج بخش، ش ۱۹۲۴، نستعلیق پخته، قطعه، قصیده و
غزل، بی ترتیب قافیه، ۱۲۴ ص.
- ۲۰- _____ اسلام آباد، گنج بخش، ش ۸۶۳، نستعلیق خوش قصیده، غزل،
رباعی و قطعه، بدون ترتیب الفبایی ۷۱۴ ص.
- ۲۱- _____ کراچی، انجمن ترقی ق ۳ ق ف ۱۸۴، نستعلیق خوش، قصیده و غزل
و تحفة العراقین، ۴۷۸ ص.
- ۲۲- _____ لاهور، دیال سنگهترست، ش ۵۲۵، نستعلیق خوش، آغاز افتاده،
غزل، بدون ترتیب، ۴۲ ص.
- ۲۳- سده ۱۱-۱۲ ه اسلام آباد، گنج بخش، ش ۳۵۳، نستعلیق خوش
تحریر آمیز، قصیده و غزل بدون ترتیب در قافیه، ۵۱۴ ص.
- ۲۴- _____ اسلام آباد، گنج بخش، ش ۴۸۹، شکسته آمیز، قصیده، به ترتیب
تهجی جز اینکه قصیده شینی آن بیش از همه جای گرفته، ۳۱۲ ص.
- ۲۵- _____ اسلام آباد، گنج بخش، ش ۶۵۳۴، تحریر آمیز، آغاز و انجام

- افتاده، قصیده، غزل، قطعه و دوبیتی، نامرتب، ۶۵۸ صفحه ۱۷ سطرئ.
- ۲۶- _____ اسلام آباد، گنج بخش، ۹۴۵۹، نستعلیق پخته، آغاز و انجام افتاده، قصیده، غزل، قطعه و دوبیتی، نامرتب، ۶۵۸ صفحه ۱۷ سطرئ.
- ۲۷- ۱۱۰۹ هـ پیشاور، دانشگاه، کالج اسلامیہ، ش ۱۸۳۵، نستعلیق، ۶۳۵ ص.
- ۲۸- رجب ۱۱۰۹ هـ پیشاور، ریکارد آفس، ش ۱۸۱، ۳۵ ص.
- ۲۹- سده ۱۲ هـ اسلام آباد، گنج بخش، ش ۵۹۷۱، شکسته آمیز، قصیده، غزل، رباعی، ۵۸۲ ص.
- ۳۰- _____ اسلام آباد، گنج بخش، ش ۵۰۴۸، نستعلیق پخته، قصیده، ۴۳۳ ص.
- ۳۱- _____ اسلام آباد، گنج بخش، ش ۹۹۸۶، نستعلیق پخته، آغاز و انجام افتاده، قصیده، قطعه و رباعی، ۷۲۴ ص.
- ۳۲- _____ اسلام آباد، گنج بخش، ش ۹۹۷۵، نستعلیق تحریر آمیز، آغاز و انجام افتاده، قصیده، قطعه، رباعی و غزل، ۷۲۸ ص.
- ۳۳- ۱۱۸۶ هـ کویت، مولانا محمد هاشم جان مجددی، نخست تحفة العرافین و سپس دیوان او، ۳۱۰ ص.
- ۳۴- سده ۱۲ هـ کراچی، موزة ملی ۴/۶۵۵-۱۹۵۷، نستعلیق، قصیده، ۴۷۳ ص.
- ۳۵- _____ کراچی، موزة ملی ۱۲۸۰-۱۹۶۱، نستعلیق، قصیده، غزل و قطعه، آغاز و انجام افتاده.
- ۳۶- _____ لاهور، دانشگاه، ش ۳۹۳۹، نستعلیق، آغاز و انجام افتاده، کلیات.
- ۳۷- _____ لاهور، دانشگاه، ش ۲۰۹۵، نستعلیق، ۴۵۵ برگ.
- ۳۸- _____ لاهور، دانشگاه، ش ۵۷۸، شکسته آمیز، قصیده، قطعه و ترجیع،

۱۷۷ برگ.

۳۹- ۱۲۵۵ هـ گجرات، قلعه دار، کتابخانه مولانا عبدالکریم قلعه داری، نستعلیق
پخته، آغاز افتاده، کلیات، ۴۷۵ ص.

۴۰- ۱۲۶۷ هـ بهاولپور، سنترال لائبریری، ش ۱۲۹، نستعلیق زیبا، نسخه نقیس،
قصیده، غزل و رباعی، ۱۰۰۰ ص.

۴۱- سده ۱۳ هـ لاهور، دانشگاه، پنجاب، ش ۵۱۲۸ نستعلیق، قصیده با شرح در
هامش، آغاز افتاده، ۱۵۰ برگ.

۴۲- بدون تاریخ. پیشاور، دانشگاه، کالج اسلامیہ ۱۷۹۷، نستعلیق، تاریخ یاد
نشده، محشی، ۳۳۰ ص.

۴۳- _____ لاهور، فقیر سید معیث الدین، نستعلیق، قصیده، ۲۴۸ برگ ۲۵
سطری.

۴۴- _____ پیشاور، دانشگاه پیشاور، نستعلیق کهن، آغاز افتاده، ۵۹۶ ص.

۴۵- _____ پیشاور، دانشگاه پیشاور، ش ۱۱۹، نستعلیق خوش، شش بخش
است و با تحفة العراقین به پایان می رسد، ۱۰۱۸ صفحه ۱۹ سطری.

۴۶- _____ گجرات، قلعه دار، کتابخانه مولانا عبدالکریم قلعه داری، نستعلیق
خوش، ۴۰ ص.

۴۷- _____ لاهور، کتابخانه الرياض، نستعلیق ریز، انجام افتاده، قصیده، ۱۴۶
برگ.

۴۸- _____ لاهور، کتابخانه الرياض، نستعلیق، انجام افتاده، ۲۹۰ برگ.

۴۹- _____ لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۴۹۳۳، نستعلیق، در کلیات او

۵۰- _____ لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۱۲۱۰، نستعلیق، ۲۷۹ برگ.

۵۱- _____ لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۲۰۱، نیم شکسته، ۱۰۴ برگ.

۵۲- لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۲۱۷۷، نستعلیق، ۳۳۸ برگ.

۵۳- لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۴۹۳۳، نستعلیق، کلیات اوست.

با در نظر گرفتن تعداد نسخه‌های خطی دیوان خاقانی در پاکستان، در صورتی که نسخ خطی کتابخانه‌های هند و بنگلادش را هم بدان بیفزاییم، نسخه‌های خطی دیوان این شاعر در شبه قاره بالغ بر یک صد و پنجاه خواهد شد که اگر به همین تعداد، نسخه خطی چاپی در نظر بگیریم که البته تعداد آنها بیش از این خواهد بود، معلوم می‌شود که تا چه اندازه شعر خاقانی در شبه قاره مورد توجه و استقبال بوده است. البته ذکر این نکته لازم است که تعداد نسخه‌های خطی تحفة‌العراقین خیلی بیش از این‌هاست که اجمالا به بخشی از آنها اشاره می‌کنیم. بر این تعداد، آثار مربوط به دیوان و تحفة‌العراقین، شروح خطی و چاپی، نسخه‌ها و ترجمه‌های قصاید عربی و آثار منثور خاقانی را هم باید افزود و این فقط مجموعه کارهایی است که بر روی دو سه اثر او صورت گرفته است. اگر منابع دیگر، بخصوص تذکره‌ها را که نزدیک به ۷۵ درصد آنها در هند نوشته شده است، مورد بررسی قرار دهیم، مقدار معتنا بهی اطلاعات بر حجم اطلاعات پیشگفته یعنی نسخه‌های خطی و چاپی آثار او افزوده می‌گردد. همین طور تاریخ ادبیات‌ها و سلسه مقالات فارسی و اردو و انگلیسی و برخی زبان‌های دیگر هندی که درباره او نیز مطلبی دارند، بیانگر این نکته است که خاقانی از زمره شعرائی است که جایگاه ادبی، افکار و جاذبه‌های شعری‌اش مورد توجه شاعران و محققان شبه قاره قرار گرفته است. نظر بر اجمال مقاله، فهرستوار بدانها اشاره خواهیم کرد.

حال که فهرستی از نسخ خطی دیوان خاقانی را آن هم فقط در پاکستان نقل کردیم، شایسته است به تعدادی از شروح دیوان خاقانی هم اشاره

کنیم:

شاید مهم ترین شرحی که از دیوان خاقانی در سده های گذشته به جا مانده، شرح محمد بن داود بن محمد شادی آبادی دهلوی باشد که به روزگار ناصرالدین خلجی (۹۰۶-۹۱۶ هـ / ۱۵۰۰-۱۵۱۰ م) از پادشاهان مالوه نوشته شده است. این اثر گرایش و شرحی از بیت های دشوار دیوان است. نخست یک یا دو بیت را می نویسد سپس واژه های دشوار آن را توضیح می دهد. آن گاه به طور کلی و بر روی هم بیت را شرح می دهد. البته وی دیوان انوری را هم شرح کرده و نام خود را در دیباچه ها آورده است. این شرح را تنی چند از دانشجویان دوره کارشناسی از شد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز تصحیح کرده اند.

از این شرح، نسخه های خطی گوناگونی در کتابخانه های شبه قاره به

ویژه پاکستان وجود دارد که اجمالاً بدانها اشاره می شود:

۱- ۷ رمضان ۱۰۱۴ هـ لاهور، محمد شفیع ۲۷۹/۳۴۹، نسخ، ۲۱۲ برگ.

۲- سده ۱۱ هـ اسلام آباد، گنج بخش، ش ۳۲۶۷، نستعلیق ریز شکسته آمیز، نام نگارنده در دیباچه محمد داود علوی (نه دهلوی) شادی آبادی است، ۳۱۸ ص.

۳- ۱۱۹۲ هـ لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۱۸۸۲، شکسته، ۷۶ ص.

۴- ۱۵ محرم ۱۲۰۰ هـ لاهور، دانشگاه، مخطوطات شیرانی، ش ۳۹۲۳/۸۸۰، نوشته محمد عبدالحمید آزاد، آغاز افتاده، در فهرست به نام شرح قصاید خاقانی آمده.

۵- سده ۱۲ هـ لاهور، دانشگاه، مخطوطات شیرانی ۲۳۳۳/۵۶۵۶، بسیار ناقص.

۶- ۲۰ جمادی الثانی ۱۲۶۵ هـ لاهور، دانشگاه شیرانی، ش ۴۱۱/۲، ۳۴۱۶، نوشته الهی بخش، آغاز افتاده، در فهرست به نام شرح قصاید خاقانی آمده.

- ۷- ۲۱ رجب ۱۳۲۱ هـ لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۵۶۴۰، نستعلیق، ۴۳۹ برگ.
- ۸- سده ۱۴ هـ لاهور، محمد شفیع ۲۸۱/۳۶۰، نستعلیق تازه، ۳۸۹ برگ.
- ۹- بدون تاریخ. لاهور، محمد شفیع ۲۸۰/۳۵۹، نستعلیق و بخشی شکسته، شرح ۸۰ قصیده را دارد، ۲۹۰ ص.
- ۱۰- لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۲۴۰، نستعلیق، ۴۸۷ برگ.
- ۱۱- لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۵۰۵۴، نستعلیق، ۳۹ برگ.
- ۱۲- سرگودها، وان میانه، میان فضل الهی رانجها.

شرح دیگر، از عبدالوهاب بن محمد حسینی معموری هندی متخلص به غنایی تبریزی است. وی آن را به سال ۱۰۱۸ هـ/ ۱۶۰۹ م به درخواست فرزندش صدرالدین محمد نوشته است. بخش‌های کوتاهی از این گزارش در پاورقی دیوان خاقانی چاپ مرحوم عبدالرسولی در تهران (۱۳۱۶ ش) چاپ شده است.

آغاز نسخه چنین است: خاقان کشور سخنوزی، و سلطان ملک بلاغت گستری. از این شرح نسخه‌هایی در فهرس کتابخانه‌های مختلف از جمله شبه قاره معرفی شده که نسخه‌ای از آن در دانشگاه پنجاب لاهور به شماره ۴۴۷۴/۱۴۲۴ و به قلم میرحسن حسینی بن سید محمد حسین است که در ۷ ذی‌قعدة ۱۱۰۴ هـ/ اوت ۱۶۹۳ م. نوشته شده است. این شرح در فهرست بشیر حسین، ج ۳ ص ۴۴۸ با نام شرح قصید خاقانی آمده است. شرح دیگر از مؤلفی ناشناخته است که سه نوشته آن در پاکستان موجود است. با اینکه هر سه نسخه در اصل یکی است و لیکن تفاوت‌هایی باهم دارند. یکی نسخه‌ای است در کتابخانه گنج بخش اسلام‌آباد به شماره ۴۲۲۹ با خط نستعلیق پخته متعلق به سده ۱۱، آغاز افتاده از صفحه ۳۴. که حدود ۵۰۰ صفحه است و نسخه دیگر در

کتابخانه گنج بخش اسلام آباد نگهداری می‌شود؛ به شماره ۸۵۲ با خط نستعلیق خوش ریز متعلق به سده ۱۱، آغاز و انجام افتاده و ۵۳۶ صفحه است. نسخه سوم در کراچی است به شماره ۷۳۸۳، نستعلیق متعلق به سده ۱۲، آغاز افتاده و دارای ۸۲۴ صفحه است.^۲

از شروح دیگر شرح قصاید خاقانی از مولوی محمد الدین مختار است.^۳ دیگر حلّ قصاید خاقانی به زبان اردو از احمد حسن شرکت میرتهی است که همراه با متن فارسی (میرته، مطبع صادق المطابع، ۱۳۲۹ هـ) چاپ شده است.^۴ همچنین اصغر علی روحی (م. ۱۳۷۳ هـ) کتابی دارد به نام تحفة شروان به زبان اردو که شرح قصیده معروف به مرآت الصفات است با این مطلع:

دل من پیر تعلیم است و من طفل زبان دانش

دم تسلیم سر عشر و سر زانو دبستانش
این کتاب در لاهور (مطبع رفاه عام، ۱۳۷۷ هـ) چاپ شده است.^۵

از آنجا که قصاید خاقانی جزو کتاب‌های درسی فارسی شبه‌قاره بوده، از این دست کتاب‌ها در هند و پاکستان بسیار چاپ شده است که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

- منتخب قصاید خاقانی شروانی، حیدرآباد دکن، سنگی، ۱۳۱۹ ق. به اهتمام منشی ظفر مآب

- قصائد خاقانی شروانی، لکهنو، سنگی، ۱۹۳۱ م، ۶۲ ص.

_____ میرته، سنگی، ۱۲، ۱۹۱۱ م، رقعی، ۱۳۲ ص.

_____ الله آباد، سنگی، ۱۹۲۶ م، رقعی، ۵۰ ص.

- کلیّات خاقانی، لکهنو، سنگی، ۱۸۷۶ م.

- دیوان خاقانی شروانی، لکهنو، سنگی، ۱۳۲۵ ق/ ۱۹۰۸ م، وزیری بزرگ،

۱۵۷۶ ص.

- حلّ قصائد، میر تنها ۱۸۰۶ م، وزیری.^۶

- کتبات خاقانی، لکهنو، ۱۸۷۸ م.^۸

- تحفة العراقین خاقانی، سفرنامه عرفانی اوست به نظم، از شروان به حج در ۵۵۱ ق/۱۱۵۶ م. در ۶ مقاله که باب بیت زیر آغاز می‌شود:

مایم نظارگان غمناک زین حقه سبزو مهره خاک

از این مثنوی نسخه‌های خطی بسیاری در کتابخانه‌های جهان وجود دارد که به جهت محدودیت حجم مقاله فهرستوار به تعدادی از کتابخانه‌های شبه‌قاره که نسخه‌هایی از تحفة العراقین در آنها موجود است، بسنده می‌کنیم. فقط در دو فهرست نسخه‌های خطی استاد احمد منزوی به نام‌های فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، جلد هفتم، و فهرست نسخه‌های خطی فارسی (تهران، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، ۱۳۴۸) جلد چهارم، به ترتیب ۶۱ و ۹۴ نسخه از تحفة العراقین خاقانی معرفی شده است.

- البته کتاب اخیر حاوی اطلاعات مربوط به تمام نسخه‌های متعلق به کتابخانه‌های شبه‌قاره نیست - در کتابهای آصفیه و سالار جنگ واقع در حیدآباد دکن، کتابخانه حمیدیّه بهوپال، گنج بخش و خضر نوشاهی پاکستان، کتابخانه‌های دانشگاه بمبئی و علیگره، کتابخانه ندوة‌العلمای لکهنو، کتابخانه خدابخش تنه و کتابخانه‌های دیگر شبه‌قاره نسخه‌های فراوانی از تحفة العراقین خاقانی وجود دارد که بر شمردن مشخصات تمام آنها در این مختصر امکان‌پذیر نیست.^۸

در اینجا فقط به معرفی اجمالی تعدادی از شروح تحفة العراقین بسنده

می‌کنیم:

شرح از عبدالسلام، که در بیستمین سال فرمانروایی شاهجهان (۱۰۳۷-۱۰۶۷) در ۱۰۵۷/۱۶۴۷ م انجام گرفته است. نسخه‌هایی از این شرح در پاکستان به شرح زیر موجود است:

۱- ۱۰۶۸ ه. کراچی، موزه ملی ۵۹۵-۱۹۶۸، نستعلیق، تحریر در اکبرآباد، ۲۳۶ ص.

۲- ۱۰۹۹ ه. پیشاور، دانشگاه، کالج اسلامیہ ۱۷۹۹، نستعلیق شکسته آمیز خوش: علاءالدین بن شیخ اجمیری، ۲۸۹ ص.

۳- رجب ۱۱۲۲ ه. لاهور، محمد شفیع، ش ۲۴۸/۲۸۴، نستعلیق شکسته آمیز، ۱۲۶ برگ.

۴- ۱۱۲۲ ه. لاهور، محمد شفیع، ش ۱۴۸/۲۸۵، نستعلیق، تحریر در ملتان تحفة العراقین در هامش. آن است.

۵- سده ۱۲ ه. کراچی، موزه ملی ۲۶-۱۹۷۲، نستعلیق، ۱۵۴ ص.

۶- ۱۲۸۴ ه. لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۵۰۸، نستعلیق، تحریر در لاهور، ۷۹ برگ.

نسخه دیگر شرح میان عبدالغنی بهکری است که نسخه‌ای از آن با مشخصات زیر وجود دارد:

۱- ۷ شوال ۱۱۴۶ ه. لاهور، دانشگاه، شیرانی ۴۹۴۹/۱۹۳۸، نوشته محمود.

۱- بدون تاریخ، لاهور، دانشگاه پنجاب، ش ۲۷۲، نستعلیق، آغاز افتاده، ۱۵۳ برگ.^۹

سعید نفسی هم در کتاب تاریخ نظم و نثر در ایران... خود چند شرح از مثنوی تحفة العراقین را به شرح زیر معرفی کرده است:

۱- شرح مولوی کریم‌الدین (لاهور، ۱۸۷۶ م.)

۲- شرح مولوی عبدالباری (لکهنو، نولکشور، ۱۹۳۰، سنگی)

۳- شرح مولوی ابوالحسن (کالپور، ۱۲۸۴)

۴- شرح میر محمد اسمعیل خان ابجدی^{۱۰}

شرح اخیر (ابجدی) به کوشش و تصحیح محمد حسین محوی لکهنوی و محمد یوسف کوکن به عنوان جلد چهارم کلیات ابجدی از سوی دانشگاه مدراس در سال ۱۹۵۴ م چاپ شده است.^{۱۱}
در فهرست کتابهای چاپی مشار و منابع دیگر برخی نسخه‌های چاپی تحفة‌العراقین چاپ هند نیز به شرح زیر آمده است:

۱- اکبرآباد، هند، ۱۸۵۵ م، سنگی^{۱۲}.

۲- اگره، ۱۸۷۶ م.^{۱۳}

۳- لکهنو، ۱۸۵۵ م.^{۱۴}

۴- لکهنو، ۱۲۸۴ هـ.^{۱۵}

سید عابد علی عابد، علاوه بر ترتیب و ترجمه قصاید خاقانی (لاهور، ۱۳۵۸) مقاله‌ای با مشخصات زیر درباره خاقانی به زبان اردو نوشته است:

«خاقانی شروانی» اقبال: ج ۴، ش ۲، ص ۲۳-۵۸ و ش ۴، ص ۱-۲۵

و ج ۵، ش ۲، ص ۹۴-۱۲۹.

همچنین قصاید خاقانی معه مقدمه و مرتبه حافظ جلال‌الدین احمد جعفری زینبی در مطبع انوار احمدی الله‌آباد هند چاپ شده است.

از نسخه‌های خطی و چاپی و شروح دیوان خاقانی و تحفة‌العراقین که بگذریم به تذکرها می‌رسیم. با توجه به اینکه اکثر تذکرها فارسی به شهادت دو مأخذ مهم در این زمینه یعنی تذکره‌نویسی در هند و پاکستان^{۱۸} و

تاریخ تذکرة‌های فارسی^{۱۹} در شبه قاره هند و پاکستان نوشته شده و در کمتر تذکره‌ای است که ذکری از خاقانی نشده باشد، می‌توان جایگاه ادبی خاقانی را در پیش تذکره‌نویسان هندی و غیرهندی دریافت. برای نمونه به ذکر نام چند عنوان از تذکره‌ها اکتفا می‌کنیم: تذکره شمع انجمن، خلاصه الکلام، نتایج الافکار، خزانه عامره، مرآة الخیال، مخزن الغرایب، عرفات العاشقین، ریاض الشعراء، تذکره عبدالغنی، صحف ابراهیم، تعریف و تبصره و...

کتابهای تاریخ ادبیات تعدادشان بالغ بر یکصد کتاب به زبان‌های مختلف است و بیش‌ترین آنها هم در شبه قاره نوشته شده‌اند، هر کدام بخش‌هایی را به خاقانی و بررسی زندگانی، آثار و افکار او اختصاص داده‌اند که در اینجا فقط به عنوان نمونه به چند اثر اشاره می‌شود. البته اینها غیر از تحقیقات خاورشناسان اروپایی نظیر اته، براون، ریپکا یا پژوهش‌های محققان و دانشمندان شوروی سابق است. نخستین این افراد علامه محمد شبلی نعمانی است که تقریباً یکی دو سال بعد از اینکه ادوارد براون جلد اول تاریخ ادبی فارسی خود را به زبان انگلیسی نوشت، شعرالعجم^{۲۰} را به زبان اردو نگاشت و یک دوره تاریخ ادبیات فارسی و نقد شعر فارسی را در اختیار علاقه‌مندان زبان و ادبیات فارسی قرار داد. اگرچه حافظ محمودخان شیرانی نقد مفصلی تحت عنوان تنقید شعرالعجم بر بخش اول شعرالعجم نوشته و اشتباهات آن را تذکر داده است ولی اگر شرایطی را که در زمان تألیف شعرالعجم در هندوستان وجود داشت، در نظر بگیریم، می‌بینیم که این کتاب هنوز از کتابهای مفید و ارزشمند در زمینه تاریخ ادبیات فارسی است زیرا در آن دوره تحقیق و نقد در هندوستان، مراحل ابتدایی خود را سپری می‌کرد. به هر صورت شبلی در کتاب خود به خاقانی هم پرداخته است؛ البته نه به تفصیل شاعران دیگر، و در فصل جداگانه

در کنار نظامی، بلکه به تفاریق در جلد پنجم.

نویسنده دیگر پروفیسور محمد الغنی است که دو دوره تاریخ زبان و ادب فارسی را در دو جلد به زبان انگلیسی نوشته که یکی به پیش از دوره مغول و دیگری به عهد مغول اختصاص دارد. وی وقتی به بحث درباره عرفی می‌رسد قصاید او را با قصاید انوری و خاقانی و ظهیر مقایسه و اظهار نظرهای دقیقی درباره شعر خاقانی می‌کند.^{۲۱}

در اینجا لازم است از شرح شادمانی تألیف علامه محمد تقی شادمان لکهنوی که به زبان اردوست نامی به میان آوریم. این کتاب در ۳۸۰ صفحه در قطع وزیری به اهتمام خواجه صدیق حسین (آگره، چاپخانه آگره اخبار، بی تا) با مقدمه‌ای در زندگینامه حسان العجم خاقانی چاپ شده است. «روش تحقیق شارح اغلب دقیق و علمی است و وی آگاهانه کوشیده است تا از اصول تحقیق کمک بگیرد که در طول زمان به تکامل رسیده است... معمولاً شارح، نخست بیت مورد تفسیر و توجیه را می‌نویسد و بعداً به حل اصطلاحات و لغات مشکل موجود در بیت می‌پردازد و در ضمن به اشتباهات شارحین دیگر نیز اشاره می‌کند.»^{۲۲}

مولانا ابوالکلام آزاد، شخصیت برجسته شبه‌قاره، محقق و مترجم قرآن مجید به زبان اردو هم کتابی درباره سوانح حیات و نقد و بررسی آثار خاقانی و همین‌طور خیام نوشته است که خود یکی از مآخذ مهم شناخت خاقانی در هند است.^{۲۳}

همچنین در کتاب اوراق دانش (گزیده سخنان سرایندگان و نویسندگان) تألیف نظام‌الدین احمد گیلانی (م. ۱۰۵۹ هـ) که سال‌ها در هند بوده، اشعاری از خاقانی آمده است. نسخه‌ای از این کتاب به خط نستعلیق موزن

۱۰۵۷ ه در ۱۱۴ صفحه در لاهور موجود است. ۲۴ همچنین در کتاب خرد، و سخن که مجموعه سروده‌ها از سرایندگان گوناگون است و نسخه‌ای از آن به خط نستعلیق و تحریر سال ۱۰۵۷ ه در لاهور موجود است، اشعاری از خاقانی آمده است. این کتاب ۴۰ صفحه دارد. ۲۵

پرفسور هادی حسین استاد برجسته دانشگاه علیگر (م. ۱۹۶۳ م) در زمینه زبان و ادبیات فارسی آثار مهمی دارد به ویژه درباره دیوان فلکی شروانی، خاقانی شروانی و شروان در قرن ششم هجری که در مجموعه مقالات او با مقدمه علی اصغر حکمت (حیدرآباد دکن، ۱۹۵۶ م) آمده است و احتمال دارد چند سال پیش در تهران هم چاپ شده باشد.

هادی حسین در مقاله «ترجمه حال و شاعری خاقانی» آرا و نظریات تذکره‌نویسان و دانشوران مختلف را در مورد خاقانی نقل می‌کند و می‌گوید که «گل و بلبل و شمع و پروانه، آهوی چین، بهار چین، بت چینی، نگارخانه چینی، سیمرغ و هما و عنقا و جابلقا و جابلسا ... هر چه هست و نیست در کلیات خاقانی موجود است...» (مجموعه مقالات، ص ۱۲۵) و مرتبه مدائن را اعلی تر دانسته و می‌گوید که در تمام ادبیات فارسی نمونه‌ای اعلی تر از مرتبه ایوان مدائن خاقانی حاکی از دلسوزی و وطن پرستی و صمیمیت و بدیه گوئی وجود ندارد. ۲۶

انعام الحق کوثر یکی از محققان معروف شبه قاره هم مقاله‌ای به زبان اردو تحت عنوان «دیوان مدائن اور خاقانی» در مجله اقبال، ج ۱۰، ش ۴، ص ۱-۲۱ منتشر کرده است. ۲۷ و در کتاب پارسی‌گویان هند و سند تألیف هرامل سدارنگانی (تهران، بنیاد فرهنگ، ۱۳۵۵، ص ۲۸) هم ذکر از خاقانی و اشعارش آمده است. همین‌طور در کتاب محمد ریاض، اقبال‌شناس معروف

پاکستانی، بحثی درباره شعر خاقانی و مقایسه اشعار او با اقبال مطرح شده و به تأثر اقبال از خاقانی اشاره کرده است که مطالبی از آن را نقل می‌کنیم:

«خاقانی شاعر طراز اول و معانی آفرین است و اقبال به نکات بدیع

وی توجه داشته است ... مثنوی تحفة العراقین خاقانی از کتب محبوب اقبال بوده ... هم در ضرب کلیم قطعه‌ای با عنوان خاقانی دارد. اقبال بیت خاقانی را درباره مبارزه خیر و شرّ پسندیده و به تضمین آن پرداخته است...»^{۲۸}

دکتر عبدالغنی در کتاب احوال و آثار میرزا عبدالقادر بیدل بحثی دارد

درباره اقتباسات بیدل از قصاید خاقانی بخصوص قصیده معزوف

«منطق الطیور» خاقانی که در ستایش حضرت پیغمبر (ص) است و دارای دو

مطلع و مشتمل بر ۶۷ بیت که مورد تقلید بیدل و همچنین امیر خسرو دهلوی

قرار گرفته است.^{۲۹} و نیز سید خورشید حسین بخاری مقاله‌ای تحت عنوان

«افضل الدین بدیل خاقانی» به زبان اردو دارد که در مجله لب‌جوسانگله‌بل

(ژوئیه و دسامبر ۱۹۶۹) چاپ شده است. «طنز و مزاح در شعر خاقانی» هم

عنوان مقاله‌ای است که به بررسی اشعار هجوی خاقانی پرداخته است. این مقاله

به زبان فارسی است و در پاکستان چاپ شده است.^{۳۰}

پرفسور میرزا مقبول بیگ بدخشانی -م. ماه مه ۱۹۹۳) که دارای آثار

بسیاری درباره تاریخ و زبان و ادبیات فارسی است مقاله‌ای درباره خاقانی در

جلد هشتم دایرةالمعارف اسلامیة اردو نوشته است.^{۳۱}

مقایسه «مسعود سعد و خاقانی» هم بحثی است که یکی از محققان

برجسته پاکستان به نام یمین خان لاهوری انجام داده است. البته این گفتار بیشتر

به فارسی و مقایسه حبسیات دو شاعر اختصاص دارد.^{۳۲}

و همین‌طور باید از کتاب بیان معانی شرح انتخاب قصاید خاقانی از

فاضل لکهنوی به زبان اردو نام برد که نسخه‌ای از آن در لاهور به فرمایش شیخ محمد اقبال صافی در ۱۴۴ صفحه نوشته شده است. این نسخه فاقد تاریخ است.^{۳۳} همچنین از چاپ سنگی کلیات خاقانی که مشتمل بر قصاید فارسی (لکهنو، نولکشور، ۱۹۰۸ م) است و تحفه شروان اصغر علی روحی هم سخن رفته است.^{۳۴}

یکی دیگر از محققان مشهور هند در سده بیستم مرحوم پرفسور ضیاء احمد بدیوانی (م. ۱۹۷۳) استاد دانشگاه دهلی است که آثار بسیاری از جمله مجموعه مقالات فارسی دارد. از وی دو مقاله در کتاب مسالک و منازل او تحت عناوین «عهد خاقانی کی چند جهلکیان» (نکاتی چند درباره روزگار خاقانی) و «خاقانی شروانی» چاپ شده است. مقاله اول که ابتدا در مجله علیگره (سنه ۱۹۵۹-۱۹۶۱ م) چاپ شده و بعد در کتاب مسالک و منازل (صص ۱۳۹-۱۵۲) آمده به مواردی چون سوانح مختلف حیات، فصاحت و بلاغت شعر خاقانی، وضعیت آذربایجان (علاقه شروان) و خاندان شروانشاهان، تولد و رشد و و تعلیم و تربیت و ازدواج او، مضامین قصاید خاقانی و ویژگی‌های سبکی شعر او و نمونه‌هایی از اشعار او پرداخته است. مقاله دوم (صص ۱۸۹-۲۳۲) متضمن بحث قصیده‌نگاری فارسی فرمانروای قصیده‌گویان، خاقانی است. در این مقاله آمده است که اگر چه انوری، پیغمبر قصیده‌گویان است و در قدرت تخیل، قوت بیان، کاربرد اصطلاحات علمی در شعر از انوری کم ندارد ولی در هجوگویی و آوردن مضامین نعت و زهدیات خاقانی در مرتبه بالایی است. سپس به مسایلی چون نام و نسب و ولادت (براساس مآخذ قدیم و جدید)، تربیت و تعلیم شاعری و رفتن به دربار، سفر و زندان، سرودن تحفه‌العراقین، ممدوحان، معاصران، مذهب، وفات، کلام خاقانی

و سبک او، نثر خاقانی، نمونه‌ای از نثر او، غزل‌گویی او، رباعی، قصیده و قطعه (تمام بحث‌ها همراه با نمونه اشعار)، بررسی صنایع شعری او و در مجموع تحلیل خوبی از جنبه‌های گوناگون زندگی و آثار خاقانی به دست داده است.^{۳۵}

همچنین محمد زفاقت الله خان پایان‌نامه دکتری خود را در دانشگاه کلکته به راهنمایی دکتر محمد اسحاق تحت عنوان خاقانی، زندگی و آثار او (Khaqani-His Life and Works) نوشته است.^{۳۶}

آخرین نکته اینکه شیخ محمد ابراهیم ذوق، استاد آخرین پادشاه سلالة تیموریان - بهادرشاه ظفر - (م. ۱۸۶۲) را هم به علت استادی در قصیده «خاقانی هند» (مانند لقب حسان‌العجم خود خاقانی) نامیده‌اند.^{۳۷}

با اینکه بحث درباره زندگی، آثار و افکار خاقانی - آن هم در شبه‌قاره - بسیار است فعلاً به همین مقدار بسنده می‌کنیم^{۳۸}؛ بدان امید که در فرصتی دیگر، به رفع نواقص این بحث توفیق یابیم.

پی‌نوشتها و منابع

- ۱- منزوی، احمد. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۵ ش. ج ۷، صص ۵۲-۵۷.
- ۲- همان، صص ۵۷-۵۹.
- ۳- نشریه اورینتل کالج لاهور، ۱۹۷۰ م، ص ۶۳.
- ۴ و ۵- راهی، اختر، ترجمه‌های متون فارسی به زبان‌های پاکستانی، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۵ ش، صص ۳۰۵.
- ۶- مشار، خانابا، فهرست کتابهای چاپی فارسی، تهران، ۱۳۵۰-۱۳۵۲، ج ۲، صص ۱۸۰۱ و ۲۲۹۷ و ج ۳: ص ۳۹۰۱.
- ۷- محمدباقر. فهرست کتابخانه پرفسور محمدباقر. چاپ پاکستان، ص ۱۹.
- ۸- دراین باره رک: منزوی، احمد. فهرستواره کتابهای فارسی، مجله اول، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۴، صص ۷۰-۷۱، و همو. فهرست مشترک... ج ۷، صص ۴۶-۵۱.
- ۹- منزوی، احمد. فهرست مشترک، صص ۵۱-۵۲.
- ۱۰- نفیسی، سعید. تاریخ نظم و نثر در ایران و زبان فارسی، تهران، فروغی، ۱۳۴۴ ش، ج ۱، ص ۱۰۴ و آذربیکدلی، لطفعلی، آتشکده آذر، به تصحیح و تحشیه حسن سادات ناصری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۷-۱۳۴۱، ج ۱، ص ۱۹۵.
- ۱۱- افشار، ایرج. بیاض سفر، تهران، توس، ۱۳۵۴، ص ۲۳۸.
- ۱۲- مشار، خانابا. فهرست کتابهای چاپی، ج ۱، ص ۱۲۱۱؛ تربیت محمد علی،

- مقالات تربیت، به کوشش ح. صدیق. تهران، دنیای کتاب، ۱۳۵۵، ص ۲۶۴.
- ۱۳ و ۱۴- اته، هرمان. تاریخ ادبیات فارسی، ترجمه رضازاده شفق، ج ۲، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶، ص ۱۱۶.
- ۱۵- تربیت، محمدعلی. مقالات تربیت، ص ۲۶۴.
- ۱۶- صفدر، امدادعلی. فهرست کتب چاپی پاکستان درباره زبان ادبیات فارسی، چاپ پنجاب پاکستان، [بی تا]، ص ۳۳۲.
- ۱۷- افشاری، ایرج. فهرست مقالات فارسی، ج ۲، تهران، جیبی و فرانکلین، ۱۳۵۶، ص ۲۱۷.
- ۱۸- نقوی، علیرضا. تذکره نویسی در هند و پاکستان، تهران، علمی، ۱۳۴۳.
- ۱۹- گلچین معانی، احمد. تاریخ تذکره‌های فارسی، تهران، دانشگاه تهران، ج ۱، ۱۳۴۸ و ج ۲، ۱۳۵۰.
- ۲۰- شبلی نعمانی، محمد. شعرالعجم، ترجمه و نگارش محمدتقی فخرداعی گیلانی، ج ۲، تهران، ابن سینا، ۱۳۳۷ (تاریخ مقدمه)، ج ۵، ص ۱۶-۲۵.
- ۲۱- زمانی، آصفه. محققین و منتقدین معروف زبان و ادبیات فارسی هند در قرن بیستم، دهلی نو، رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۹۹۳ م، ص ۲۵۷.
- ۲۲- همان، ص ۱۰۳-۱۰۴.
- ۲۳- شرف‌الدین، صالحه عبدالحلیم. قرآن حکیم کی اردو تراجم (ترجمه‌های اردوی قرآن حکیم)، بمبئی، ۱۴۰۴ هـ/ ۱۹۸۴ م (به زبان اردو). ذیل: ابوالکلام آزاد.
- ۲۴- منزوی، احمد. فهرست مشترک ... ج ۷، ص ۸۶۸.
- ۲۵- همان.

- ۲۶- زمانی، آصفه. محققین و منتقدین ...، ص ۲۹۸-۲۹۹.
- ۲۷- افشار، ایرج. فهرست مقالات فارسی، ج ۲، ص ۲۱۷.
- ۲۸- ریاض، محمد، اقبال لاهوری و دیگر شعرائی فارسی‌گوی، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۵۶، صص ۳۰-۳۲ (نقل قول از ص ۳۰).
- ۲۹- عبدالغنی. احوال و آثار میرزا عبدالقادر بیدل، ترجمه میرمحمد آصف انصاری، کابل، پوهنجی ادبیات و علوم بشری، ۱۳۵۱، صص ۳۳۲-۳۳۴.
- ۳۰- یزدانی، خواجه حمید. «طنز و مزاح در شعر خاقانی»، دانش فصلنامه رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران - اسلام‌آباد، ش ۲۴-۲۵ (زمستان ۱۳۶۹ و بهار ۱۳۷۰)، صص ۶۱-۷۳.
- ۳۱- گنجینه دانش ضمیمه فصلنامه دانش شماره ۳۱، ص ۱۸۲.
- ۳۲- یمین خان لاهوری. تاریخ شعر و سخنوران فارسی در لاهور، لاهور، نیشنل پبلیشنگ هاوس لمیتد، ۱۹۷۱، صص ۸۴-۸۷.
- ۳۳- نوشاهی، عارف. فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج بخش، ج ۱، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۵، ش، ص ۷۶۸.
- ۳۴- همان، صص ۷۶۷-۷۶۸.
- ۳۵- بدایونی، ضیاء احمد. مسالک و منازل، دهلی، ۱۹۷۵، صص ۱۳۹-۱۵۲ و ۱۸۹-۲۳۲.
- ۳۶- تقوی، علیرضا. تذکره نویسی در هند و پاکستان، ص ۶۶۴ و آتشکده آذر، ج ۱، ص ۱۹۵.
- ۳۷- پیوند دوستی، نشریه دوستی و فرهنگی ایران و پاکستان، ش ۱، اسفند

۱۳۵۵، صص ۱۰۰-۱۰۱. درباره ابراهیم ذوق و نمونه اشعار او: (م. ۱۲۷۱ هـ)
 رک: عروج، عبدالرؤف، تذکره فارسی‌گو، شعرای اردو (کراچی، ۱۹۷۱ م)
 صص ۱۵۳-۱۵۷.

۳۸- به عنوان نمونه در این باره رک: کتابشناسی ایران، ماهیار نوآبی، ج ۲، صص
 ۲۸۲-۲۸۵ و ج ۷، صص ۹۳۹-۹۴۰، فهرست نسخه‌های خطی فارسی،
 احمد منزوی، ج ۳، صص ۲۳۰۸-۲۳۱۳ و ج ۴، صص ۲۳۰۸-۲۳۱۳ و
 ۲۷۱۴، ج ۵، صص ۳۴۴۸-۳۴۴۹، ۳۴۵۱، ۳۴۵۷-۳۴۵۸، ۳۴۶۴-۳۴۶۷،
 ۳۵۰۷-۳۵۱۳، ۳۵۹۸؛ مقدمه گزیده اشعار خاقانی، ضیاءالدین سجادی (ج
 ۲، ۱۳۵۶) ص هیجده؛ مقدمه دیوان خاقانی، تصحیح حسین نخعی از محمد
 عباسی، صص ۱۵-۱۹؛ فهرست مقالات فارسی، ایرج افشار، ذیل: خاقانی،
 ج ۵.